

УДК 911.373

doi: 10.15407/ugz2016.02.039

В.П. Нагірна, Л.Г. Руденко*Інститут географії Національної академії наук України, Київ***СІЛЬСЬКА МІСЦЕВІСТЬ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У АГРАРНІЙ СФЕРІ¹**

Мета дослідження – виявлення впливу трансформаційних процесів у аграрній сфері економіки і землегосподарюванні України на стан сільської місцевості і життєдіяльність населення. Дано аналіз причин занепаду села. Особливу увагу звернено на сільське господарство, його спеціалізацію і форми господарювання, зайнятість населення. Показано роль агрохолдингу в розвитку АПК. Викладено авторське бачення напрямів виходу сільської місцевості з кризи. Новизна дослідження: на основі системно-структурного аналізу визначено стан сільської місцевості України та його прояв у різних напрямках господарської діяльності й життя населення.

Ключові слова: сільська місцевість; трансформаційні процеси; господарська діяльність; зайнятість населення; демографічна ситуація.

V.P. Nagirna, L.H. Rudenko*Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv***RURAL LOCALITY OF UKRAINE AS A CONSEQUENCE OF TRANSFORMATIONS IN AGRARIAN SPHERE OF ECONOMY**

An aim of research is to identify the impact of transformation processes in agricultural sector of the economy and farming in Ukraine on the state of rural areas and population livelihood. The analysis of the village degradation causes have been given. Particular attention has been paid to agriculture, its specialization and management forms, population employment. The role of agricultural holdings in development of agricultural industry has been demonstrated. The author's vision of the ways out of crisis for rural areas has been presented. The novelty of the research: based on system-structural analysis the state of rural areas and its manifestation in various areas of economic activity and population life has been defined.

Key words: rural locality; transformation processes; economic activity; employment of population; demographic situation.

Актуальність теми дослідження

Сільська місцевість України – важливий елемент територіальної структури господарства і розселення населення, основа розвитку аграрно-промислового комплексу (АПК), продовольчої безпеки країни, збереження етнокультурної самобутності української нації.

Незважаючи на потужний природноресурсний потенціал, особливо великі масиви родючих чорноземів, зростаючий попит на продовольчу продукцію в Україні та світі, багатотонні землеробські традиції, сільське господарство має низьку конкурентоспроможність, є сировинним придатком інших країн, а сільська місцевість тривалий час є депресивною. Втрачається мотивація до праці на землі, зростає безробіття, триває міграція сільських мешканців до міст.

У зв'язку з цим постає необхідність постійного моніторингу стану сільської місцевості, оцінювання та наукового аналізу змін, що відбуваються під впливом господарської діяльності людини, економічної кон'юнктури, глобалізації тощо. Системно-структурний аналіз ретроспективи і сучасних трансформаційних процесів дає змогу виявити причини занепаду сільської місцевості, його прояву в різних сферах господарської діяльності й

життя населення. Все це потребує глибоких різнобічних комплексних досліджень.

Особливо важливим є поєднання економічних, суспільно-географічних, екологічних напрямів для виявлення системних змін у землегосподарюванні й життєдіяльності населення, обґрунтування напрямів виходу сільської місцевості України з депресивного стану.

Стан вивчення питання, основні праці

Проблемі розвитку сільського сектора України і сільської місцевості приділялося багато уваги за часів планово-адміністративної економіки і за умов ринкової системи господарювання. Особливо ґрунтовні дослідження проводилися в 90-х роках ХХ ст. і на початку ХХІ ст. після здобуття Україною незалежності, коли відбулися кардинальні зміни, що спричинили занепад сільського господарства і соціальної сфери села. Загрозливою була ситуація з продовольчою безпекою в державі.

В численних монографічних працях і періодичних виданнях було показано стан і дано аналіз трансформаційних процесів, що відбувалися у сільському господарстві й на селі. Особливу увагу звернено на виробничу сферу, зміну власності та форм господарювання, демографічні проблеми села, рівень життя населення.

Згодом в аграрному секторі постали нові проблеми, пов'язані з деформацією організаційно-виробничої структури, інтенсивним розвитком

¹ Статтю підготовлено в рамках виконання спільного дослідницького проекту за конкурсом НАН України – CNRS «Міські простори та мережі», 2013 – 2015 рр.

агрохолдингів, витісненням малих і середніх господарств, що істотно вплинуло на економічний стан сільського господарства, його експортний потенціал, соціальний розвиток села.

Серед науковців, які зробили вагомий внесок у дослідження аграрних перетворень в Україні, слід виділити праці економістів-аграрників, таких як І.І. Лукінов, Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, Б.Й. Пасхавер, С.О. Гудзинський, О.М. Онищенко, Д.Ф. Крисанов, П.П. Борщевський, О.М. Бородіна, П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин, О.Л. Попова, О.В.Шубравська, І.Ф. Гнибіденко та інших. Проблеми розвитку сільських територій, спеціалізації сільського господарства, розселення населення, демографічні питання села досліджували економіко-географи М.Д. Пістун, Р.А. Іванух, М.М. Паламарчук, М.О. Барановський, А.І. Доценко, О.Г. Рогожин, П.О. Сухий, С.П. Сонько, картографи Т.І. Козаченко та інші.

Однак питання розвитку сільської місцевості потребують постійної дослідницької уваги, зважаючи на перманентні зміни в аграрній сфері під впливом законодавчих нововведень, кон'юнктури зовнішніх ринків, інновацій. Найбільший вплив на розвиток сільської місцевості спричинює економічна система господарювання, в якій закладено основні принципи й механізми, що регулюють виробничо-господарську діяльність в аграрній сфері, розвиток бізнесу, податкову політику. Все це формує життєве середовище сільського населення, його статки, впливає на демографічну ситуацію, поселенську мережу. Саме з системних позицій у контексті змін в аграрній сфері економіки розглядається сільська місцевість України у цій публікації.

Мета дослідження - виявлення впливу трансформаційних процесів у аграрній сфері економіки і землегосподарюванні України на стан сільської місцевості й життєдіяльність населення, аналіз причин занепаду села, розроблення напрямів його виходу з кризи, соціально-економічного розвитку сільської місцевості.

Виклад основного матеріалу

Сільська місцевість України – особлива соціо-виробничо-територіальна система з притаманним їй сільським способом життя з його розмірним ритмом, садибною забудовою поселень, переважанням праці на землі. До сільської місцевості входять території з земельними, у тому числі сільськогосподарськими, угіддями для здійснення господарської діяльності на землі, а також сільські поселення з постійними мешканцями. За О.Г. Рогожиним, Л.О. Шепотько та іншими авторами, до сільської місцевості відносяться не лише поселення, офіційно включені до категорії сільських населених пунктів, а й малі міські поселення (малі міста й селища), включаючи адміністративні центри сільських районів [11, 12].

На сільську місцевість припадає понад 80 % території України, тут мешкає 31 % населення (2013). Частка сільського господарства становить понад 16 % ВВП країни, сільськогосподарською діяльністю охоплено 22 % населення². Попри такі масштаби, сільська місцевість нині є депресивною територією, а сільське господарство втрачає свої позиції, скорочується експорт аграрної продукції, особливо зерна та сої. Потужний природно-ресурсний потенціал для розвитку сільського господарства і соціально-економічного піднесення сільської місцевості залишається невикористаним.

Найбільше вплинули на сільську місцевість, життєдіяльність сільських мешканців економічна система господарювання, кон'юнктура світових ринків, трансформаційні процеси, що відбулися в аграрній сфері. Головні з них: зміна форм власності та перехід до нових форм господарювання, зміни у структурі й спеціалізації сільського господарства, способах землегосподарювання, включаючи екологічні аспекти.

За умов утвердження ринкової економіки, розвитку великотоварного виробництва, зокрема агрохолдингів, зміни статусу господарств населення змінилася й функція сільського господарства як економічної бази розвитку сільської місцевості (включно з малими міськими поселеннями), життєдіяльності населення.

Стан сільської місцевості України значною мірою є наслідком довготривалої несприятливої соціально-економічної політики щодо села, численних недоліків у реформуванні аграрної сфери, нерациональної системи ведення сільськогосподарського виробництва, що базувалася на надмірному використанні, виснаженні земельних ресурсів, ігноруванні багатотисячолетніх традицій, відчуженні селянина від землі та виробленої продукції. Все це спричинило безпрецедентне зростання міграційних потоків у міста і промислові центри [9]. З 1913 по 2013 рр. чисельність сільських жителів в Україні скоротилася на 14, 5 млн осіб, або на 45 %, а їх частка у загальній кількості населення зменшилася у 2,6 рази. Всю сільську місцевість охопила депопуляція³. При цьому вона зростала як у районах з родючими чорноземними ґрунтами, так і на промислово розвинених територіях.

За роки незалежності (з 1991 р.) з переходом від командно-адміністративної системи господарювання до ринкових відносин напрями господарювання в аграрному секторі, його структура і спеціалізація зазнали істотних змін. Становлення

² Сільське господарство України. Статистичний збірник. 2013.– К.: Державна служба статистики України. – 2014. – 368 с.

³ Статистичний щорічник України за 2014 рік. К.: Державна служба статистики України. – С. 320.

ринкових відносин в Україні відбувалося в умовах нестабільності, невизначеності, значного скорочення виробництва, що суттєво позначилося на розвитку сільської місцевості. Великі колективні сільськогосподарські підприємства (колгоспи, радгоспи), більшість з яких були свого часу рентабельними, було зруйновано. У переважній більшості випадків було знищено виробничий потенціал села – техніку, господарські приміщення, особливо тваринницькі ферми, агросервісне обслуговування, сферу первинного перероблення сировини, наукові підрозділи, інфраструктуру [12].

Руйнація матеріально-технічної та виробничої бази у сільській місцевості призвела до непоправних негативних наслідків. Мільйони селян залишилися без роботи. Значну частину продовольства держава змушена була купувати за кордоном. Внаслідок скорочення виробництва продукції сільськогосподарства стали занепадати малі міста у сільських районах. Депресією було охоплено інші види господарської діяльності – сільськогосподарське машинобудування, будівництво, транспортна система, соціальна сфера.

У 1991–1999 рр. обсяги валової аграрної продукції в Україні скоротилися більше, ніж на 50 %. Виробництво продукції рослинництва зменшилося в 1,9 рази, тваринництва – більше, ніж у 2 рази⁴. 90% підприємств суспільного сектора були збитковими, соціальна сфера в багатьох селах зруйнована.

Особливо великі зміни сталися в організаційній структурі та формах господарювання в аграрному секторі. Державна власність на землю втратила монопольне становище, водночас значно збільшувалася частка колективної та приватної власності.

Впродовж 1991–1999 рр. було створено такі форми господарювання: господарські товариства (47,5 % всіх реформованих господарств), сільськогосподарські виробничі кооперативи (26,4 %), приватні підприємства (21,3 %), селянські (фермерські) господарства (4,5%) [1, с. 203].

Найпоширенішими формами господарювання були господарські товариства і приватні підприємства. Визначальним чинником для вибору господарських товариств мав багаторічний досвід діяльності великих сільськогосподарських підприємств. Небагато селян були готові господарювати самостійно. Фермерство не набуло масовості в Україні. Для переважної більшості мешканців сільської місцевості майже єдиною можливістю отримання засобів до життя стало ведення особистого підсобного господарства [12].

Створення нових форм господарювання нерозривно пов'язано з розвитком орендних відносин.

Завдяки оренді було реалізовано право власності для орендодавців і, з іншого боку, створювалися можливості для розвитку товарного сільськогосподарського виробництва. Однак, попри позитивну оцінку розвитку орендних відносин, їх вплив на господарську діяльність у сільській місцевості мав істотні недоліки. Набула поширення комерційна оренда землі, що спричинило створення виробничих об'єднань з метою вирощування та перероблення високоприбуткових, але ґрунтовиснажливих сільськогосподарських культур, скорочення та спрощення сівозмін до екологічно неприпустимих короткочасних, розвитку згодом агрохолдингів.

Руйнівні дії та занепад сільського господарства, на думку вітчизняних учених (Шепетько Л.О., Прокопа І.В., Саблук П.Т., Юрчишин В.В., Бородіна О.М.) [12, 13] і зарубіжних фахівців, зокрема німецьких [9, 10], були спричинені низкою взаємопов'язаних чинників і мали системний характер. Основні з них: недостатня економічна обґрунтованість і соціальна передбачуваність трансформацій, неузгодженість з інтересами селян і розвитком сільської місцевості, відсутність комплексності, послідовності та своєчасності їх проведення.

Зміна системи господарювання в аграрній сфері, руйнація матеріально-технічної бази колишніх колгоспів і радгоспів, невдалі реформи спричинили не тільки спад виробництва у сільському господарстві, а й призвели до загальної кризи у сільській місцевості. Відсутність соціального спрямування у здійсненні реформ, а також підтримки у розвитку підприємництва з боку держави негативно вплинули на соціально-економічний стан села і життєдіяльність сільських мешканців. Через звуження сфери прикладання праці значно збільшився рівень безробіття, посилилася трудова міграція селян, зокрема до міст, відбувся занепад соціальної інфраструктури – скоротилася мережа шкіл, дошкільних закладів, зменшився сільський житловий фонд, значно погіршилося медичне обслуговування сільських мешканців, загалом істотно погіршилася якість життя сільського населення [1, 2].

Через міграцію українське село втрачало близько 80 – 120 тис. осіб щороку [12, с. 79 - 80]. Впродовж 1990 – 1998 рр. рівень смертності зріс тут на 13,7 %, рівень народжуваності знизився на 21,3 %⁵. За період з 1990 по 2014 рр. чисельність сільського населення скоротилася на 3 млн осіб.

З 2000 р. розпочався другий етап аграрних трансформацій, які істотно вплинули на розвиток сільського господарства і життєдіяльність сільського населення. Сформувалися нові виробничі структури – сільськогосподарські підприємства

⁴ Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.). Статистичний збірник. 1990 – 2010. – К.: Державна служба статистики України. – 2012. – 48 с.

⁵ Україна в цифрах у 1998 році / За ред. О.Г. Осауленка. – Державний комітет статистики України. – К.: Наукова думка. – 1999. – С. 140.

(корпоративний сектор) та господарства населення. Було взято курс на відродження великотоварного виробництва як ефективнішого порівняно з дрібнотоварним. Держава сприяла цьому через виробничі дотації, пільгові кредити, запровадження фіксованого сільськогосподарського податку, що зумовило зменшення податкового тиску на сільськогосподарських товаровиробників у 3 – 4 рази. Однак малим і середнім товаровиробникам, а також особистим селянським господарствам виробничі дотації й пільги не були доступні [13].

На основі залучення інвестицій, застосування сучасних індустріальних технологій формувалися виробництва, продукція яких була спрямована на експорт. Виникли потужні агрохолдинги, які об'єднували у своєму складі сільськогосподарські й промислові підприємства, посередницькі та агротрейдерські компанії. Великотоварні виробництва, у тому числі агрохолдинги, мають доволі широкий спектр спеціалізації, надаючи перевагу виробництву продукції рослинництва, що є експортоспроможною, високоліквідною і дає великі прибутки. Це зернові культури, соняшник, ріпак, соя, цукрові буряки та інші. Зокрема, вирощуванням зернових культур займаються близько 98 % агрохолдингів, олійних культур – 29 %, овочів – 11 %. Крім того, багато з них займаються зберіганням, переробленням і реалізацією сировини і готової продукції. Важливим напрямом спеціалізації є виробництво продукції тваринництва, у тому числі вирощування великої рогатої худоби, свиней, птиці, виробництва молока. На багатьох тваринницьких підприємствах виробляють комбікорми для власних потреб, є потужності зі зберігання продукції [8].

Агрохолдинги інвестують капітал у олієжирову, борошномельну, хлібопекарську, цукрову, м'ясомолочну промисловість, що забезпечує його швидкий обіг і великі прибутки. Розбудовується сфера збуту продукції через створення логістики, формування власної торговельної мережі. Агрохолдинги є основними експортерами сільськогосподарської сировини та продуктів харчування.

З цих позицій вони позитивно впливають на імідж України, яка на міжнародній арені сприймається як важливий виробник сільськогосподарської продукції.

З посиленням ролі агрохолдингів у сільському господарстві не зменшується значення індивідуального сектора. Це господарства населення і фермерські господарства. Нині тут загалом виробляють понад 60 % продукції сільського господарства⁶. Як і раніше, індивідуальний сектор зорієнто-

ваний на самозабезпечення продуктами харчування і наповнення внутрішнього ринку.

Значна частина фермерських господарств продає вирощену продукцію, зокрема зерно, сою, кукурудзу трейдерам для її подальшого експорту. Традиційна спеціалізація індивідуальних господарств на виробництві картоплі, плодів та овочів, баштанних, круп'яних культур зменшується за рахунок збільшення виробництва прибутковішої, експорторієнтованої продукції.

Сформована в Україні нова система земельних відносин, розвиток агрохолдингів не створили умов і дієвих механізмів для ефективного і водночас екологічно безпечного сільського господарства. По суті сформувалася нова система землегосподарювання, спрямована на ґрунтовиснаження. Як показують дані таблиці 1, з 1990 по 2013 рр. площі під зерновими культурами збільшилися в 1,2 рази, сої – в 14,8 разів, соняшнику – в 3,1 рази, ріпаку – в 11,3 рази. Водночас зменшилися посіви традиційних для України культур – жита, проса, льону, зернобобових, картоплі, баштанних і кормових культур. Значно скоротилося поголів'я: великої рогатої худоби – у 5,3 рази, у тому числі корів – у 3,2 рази, свиней – у 2,6 рази, птиці – в 1,2 рази.

Поширення ґрунтовиснажливого напрямку сільського господарства, занепад тваринництва, зменшення внесення органічних добрив, відсутність сівозмін спричинюють подальшу деградацію земель, зниження родючості ґрунтів, зменшення продуктивності сільськогосподарських угідь. Еродовані землі становлять 57,5 % території, з них переважна частина – сільськогосподарські угіддя; 20 % земель є забрудненими, 12 % підтопченими. Економічна ефективність аграрної галузі дедалі більше залежить від раціональної спеціалізації сільського господарства, екостану земельних ресурсів [6].

На тлі суспільних трансформацій, що відбуваються в аграрному секторі, ситуація в сільській місцевості залишається складною, наближаючись в багатьох регіонах до кризової [13]. Слід зазначити, що агрохолдинги реєструють свій бізнес в офшорах, м. Київ або інших великих містах, сільська місцевість, де відбувається їхня діяльність, не отримує від неї фінансових ресурсів для розвитку і підтримання соціальної інфраструктури (доріг, дитячих садків, шкіл, будинків культури, медичних закладів тощо) [13].

Нагальною проблемою сільської місцевості є зайнятість населення. Рівень зайнятості сільського населення віком 15 – 70 років у 2015 р. становив 55,5 %, рівень безробіття – 9,2 %⁷, і цей показник

⁶ Сільське господарство України. Статистичний збірник. 2014. К.: Державна служба статистики України. – 2015. – С. 53.

⁷ Зайнятість та безробіття у сільській місцевості. [Електронний ресурс] Режим доступу: www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id...

Таблиця 1. Посівні площі в Україні за видами сільськогосподарських культур (1990–2015 рр.), тис. га⁸

Сільськогосподарські культури	Роки						Зміни з 1990 р. до 2013 р. (у рази)	2014 р. ⁹
	1990	1995	2000	2005	2010	2013		
Зернові культури	13159	13049	13238	14583	14661	15930	+1,2	14574
пшениця	7577	5509	5619	6665	6451	6684	-1,1	6061
жито	518	609	668	622	286	282	-1,8	185
ячмінь	2729	4507	3985	4500	4505	3359	+1,2	3041
кукурудза на зерно	1234	1174	1364	1711	2709	4893	+4,0	4691
просо	205	167	437	141	95	98	-2,2	103
гречка	350	459	574	426	225	189	-1,9	140
Зернобобові культури	1424	1103	408	422	429	280	-5,1	227
Технічні культури	3751	3748	4187	5260	7296	7869	+2,1	8437
цукрові буряки (фабричні)	1607,2	1475,0	855,6	652,2	500,9	279,8	-5,7	298,6
соняшник	1635,9	2019,8	2942,9	3742,9	4572,5	5051,3	+3,1	4230,9
льон-довгунець	172,5	97,8	23,4	25,5	1,3	1,6	-107,8	1,5
соя	92,6	24,7	64,8	438,5	1076,0	1369,9	+14,8	1691,1
ріпак	89,7	49,1	214,3	207,4	907,4	1017,4	+11,3	855,8
Картопля та овоче-баштанні культури	2073	2165	2277	2041	1967	1961	-1,06	1900
картопля	1428,7	1531,8	1629,3	1513,9	1408,4	1388,1	-1,03	1348,2
овочі відкритого ґрунту	455,9	503,4	538,1	464,7	461,8	483,4	+1,1	463,3
продовольчі баштанні	126,3	96,3	95,4	51,4	83,2	83,3	-1,5	79,4
Кормові культури	11999	10898	7063	3738	2599	2289	-5,2	2101
однорічні трави	2583,5	2878,9	1765,1	890,5	582,5	468,6	-5,5	162,2
багаторічні трави	3986,6	3906,3	2984,5	1701,9	1238,3	1152,1	-3,5	421,8

зростає. Можливості створення робочих місць на селі нині є обмеженими, оскільки сільська економіка має низьку диверсифікованість. Для переважної більшості сільських мешканців основною сферою прикладання праці і засобом виживання є особисте господарство. Найактивніша частина селян поєднує ведення присадибного господарства із заробітками в інших поселеннях, зокрема містах.

За видами економічної діяльності зайняте населення розподіляється так (2014 рік): сільське, рибне й лісове господарство 37,6 %, соціальна сфера (освіта, охорона здоров'я, соціальна допомога) – понад 26 %, оптова й роздрібна торгівля, ремонтні роботи – 8 %, переробна промисловість – понад 3%, інші види діяльності – 16,6 %¹⁰. Слід зазначити, що в 2014 р. порівняно з 2005 роком зайня-

⁸ Складено за «Сільське господарство України. Стат. зб. 2014». – Держ. служба статистики України. – К. - 2015.

⁹ Дані за 2014 р. наведено без урахування окупованих територій Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та зони проведення антитерористичної операції.

¹⁰ Зайнятність сільського населення - компроміс між сільською та міською економіками. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://global-national.in.ua/vipusk-3-2015/450-kirizyuk-s-v-zajnyatist-silskogo-naselennya-kompromis-mizh-silskoyu-ta-miskoyu-ekonomikami>

тість сільського населення у сільському, рибному й лісовому господарстві скоротилася майже вдвічі. Зменшилася також кількість зайнятих у переробній промисловості, будівництві, на транспорті й складському господарстві. Деяке зростання спостерігається лише у сфері організації харчування.

Істотні зміни відбулися у сільській поселенській мережі. За роки незалежності в Україні знято з обліку 641 сільський населений пункт, у тому числі 40 селищ і 601 село. Вражаючим є зникнення 528 сіл через відсутність в них мешканців. Найбільше сіл зникло у Київській області (94), переважно у зв'язку з міграцією до столиці, Харківській (62), Полтавській (55), Житомирській і Сумській областях (по 45 у кожній). За всі роки незалежності через адміністративні зміни меж в країні зникло 113 населених пунктів, у тому числі 6 селищ і 107 сіл¹¹. Це відбулося здебільшого через включення до території міст, розташованих поблизу сільських поселень, а також шляхом укрупнення сільських населених пунктів.

Скорочення чисельності сільського населення і поселень відбувається не тільки через міграцію, а й демографічну кризу, старіння сільського населення.

¹¹ За даними Апарату Верховної Ради України, 2016 р.

Великих змін за умов аграрних трансформацій зазнали й малі міські поселення, що формують опорний каркас сільської території. Спад виробництва у сільському господарстві, зменшення сировинного забезпечення переробних галузей, втрата ринків збуту продукції послабили економічну базу малих міст, зменшили їх роль як важливих осередків господарської діяльності у сільській місцевості. Моноспеціалізація економіки малих міст, недостатня завантаженість виробничих потужностей багатьох підприємств спричинили ускладнення в них економічної ситуації, зростання безробіття, зниження життєвого рівня населення, порушення виробничо-територіальних зв'язків з сільською місцевістю.

Особливо великі зміни сталися у малих містах, де основою їх містоформуєвої бази були підприємства цукрової, льонопереробної, молочної, м'ясної, комбікормової галузей, сільськогосподарсько-машинобудування.

Так, виробництво цукрових буряків було у свій час однією з основних галузей спеціалізації сільського господарства України, сировинною базою цукрових заводів, розміщених у малих міських поселеннях. Вони ставали осередками, навколо яких формувався комплекс виробництв, пов'язаних з вирощуванням цукрових буряків, їх промисловим переробленням і сферою обслуговування, включаючи машинобудівні і ремонтні заводи, будівельно-монтажні організації, виробничу і соціальну інфраструктуру. Їх взаємопов'язане функціонування зумовлювало стимулюючий вплив на соціально-економічний розвиток малих міст і навколишньої сільської місцевості, життєдіяльність населення, раціональне використання земельних і трудових ресурсів.

На початку 1991 року в Україні функціонувало 192 цукрових заводи, 135 насінницьких господарств, 4 насінневі заводи, понад 8 тис. господарств, що вирощували цукрові буряки, 12 машинобудівних і ремонтних заводів, будівельно-монтажні й інші організації¹². Найбільша кількість цукрових заводів була зосереджена в районах з високою концентрацією виробництва цукрових буряків – Вінницькій, Черкаській, Київській, Хмельницькій, Полтавській, Сумській областях. Майже всі цукрові заводи були розміщені у малих містах і селищах.

Впродовж 1995 – 2009 рр. виробництво цукрових буряків почало стрімко зменшуватися і скоротилося майже у 3 рази. Це особливо було характерно для важливих бурякозючих районів, де було розміщено найбільше цукрових заводів. Зменшення виробництва цукрових буряків було пов'язане з втраатою головних на той час ринків збуту

цукру, особливо Російської Федерації. За наявності потужної бази з перероблення бурякоцукрової сировини і водночас втрати ринків збуту почалося масове руйнування приватизованих цукрових заводів. До цього спричинили також відсутність економічного стимулювання виробництва цукрових буряків і отримання якісної сировини, високий рівень енергоспоживання цукрових заводів. Багато збиткових підприємств було закрито. До цієї категорії потрапляли іноді й потужні ефективні цукрові заводи.

Таким чином із 192 підприємств у 2012 році залишилося 99. Частина з них була законсервована, лише 63 цукрові заводи були задіяні у виробництві цукру. У 2013 р. працювали лише 38 заводів¹³. Це призвело до негативних наслідків у соціально-економічному розвитку малих міст, що втратили містоутворюючу базу, робочі місця, статки населення. Значно знизилася роль цукрової промисловості як експортоорієнтованої галузі.

Занепад льонарства, колись важливої галузі спеціалізації сільського господарства в поліських районах України, призвів до зникнення багатьох видів господарської діяльності, пов'язаних з первинним переробленням льону, виробництвом льоноволокна, лляних тканин і виробів з льону. Значна частина цих виробництв була зосереджена у малих і середніх містах. До них належали у Житомирській області – м. Коростишів (льонопереробний комбінат), м. Овруч (льонопереробний комбінат); у Рівненській області – м. Дубровиця (льонокомбінат), м. Сарни (льонопереробний завод); у Волинській області – м. Володимир-Волинський (льонопереробний завод), м. Ковель (льонокомбінат); у Чернігівській області – м. Городня (льонозавод), м. Новгород-Сіверський (льонопереробний завод) [3]. Нині ці підприємства зникли, оскільки льон майже не вирощується в цих районах, за винятком незначних площ у Житомирській, Сумській та Чернігівській областях.

Слід зазначити, що наприкінці ХХ ст. на Поліссі було сформовано спеціалізовану зону з виробництва льону-довгунця, цей регіон був одним з найбільших світових виробників і експортерів льоноволокна [4, 5].

Важливою галуззю переробної промисловості, більшість підприємств якої (78 %) розміщені в малих міських поселеннях, є виробництво молочної продукції. Такі підприємства зорієнтовані на сировинні ресурси, зосереджені в сільських районах з розвиненим тваринництвом молочно-м'ясного напрямку. Інша їх частина тяжіє до великих міських систем розселення і промислових центрів, де формується масовий попит на молочну продукцію.

¹³ Ярчук М.М. Буряки і цукор України. Підсумки роботи галузі за 2013 рік. // Цукрові буряки. – 2014. - № 1. – С.4 – 7. [Електронний ресурс], Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/cb2014_1_2pdf

¹² Лись Ю. Перспективи цукрового виробництва в Україні. [Електронний ресурс]. Дата публікації 31.05.2014. Режим доступу: <http://agrosience.com.ua/st>

Виробництво молочної продукції в Україні, як і кількість молокопереробних підприємств, особливо невеликої потужності, постійно скорочуються. У 2013 році порівняно з 1995 роком виробництво молока зменшилося більше ніж у 1,5 рази. З наявних колись 630 молокопереробних підприємств залишилося тільки 266; при цьому частка молочної галузі в загальних обсягах харчової та переробної промисловості складає 14 %, що є одним з найвищих показників серед цих галузей¹⁴.

Головні причини зниження виробництва молочної продукції і зменшення кількості переробних підприємств – скорочення виробництва сировини, її низька якість, недосконалість економічних важелів регулювання взаємовідносин між господарствами, що виробляють молоко, і підприємствами, що його переробляють, технологічно застаріле обладнання, нестача і подорожчання допоміжних матеріалів, нерозвинена логістика тощо.

У розвитку галузі і, відповідно, функціонуванні молокопереробних підприємств, їх прибутковості спостерігаються великі контрасти, спричинені не лише зменшенням обсягів молока, погіршенням сировинного забезпечення цих підприємств, а й зростанням цін на молочну продукцію, стрімким зниженням платоспроможного попиту населення. Зростає собівартість виробництва молока, 28 % виробленого в Україні молока є збитковим. Особливою проблемою є низька якість сировини, зокрема заготовленої у господарствах населення, що постають 37,4 % молока¹⁵.

У сучасний період в Україні функціонує 20 найбільших молокопереробних підприємств і понад дві сотні дрібних товаровиробників, локалізованих переважно у малих міських поселеннях. Багато молокозаводів втрачають місцеву сировинну базу і вимушені закуповувати молоко за межами району. Це призводить до збільшення витрат на його транспортування, підвищення цін на вироблену молочну продукцію. Відбувається витіснення дрібних молокопереробних заводів, поглинання їх великими компаніями. Деякі з молокопереробних заводів у малих містах працюють не на повну потужність, інші виробляють лише окремі види продукції для її збуту на місцевому ринку. Невеликі підприємства у багатьох випадках використовуються для приймання, охолодження і транспортування сировини на головне підприємство [14, с. 80].

Зміни, що сталися в названих галузях переробної промисловості, мають спільні риси з позицій

їх впливу на малі міста. Вони спричинили істотне скорочення їх містоутворюючої бази. Значно зменшилася кількість переробних підприємств, виробничі потужності недовикористовуються, знизилася ефективність виробництва. Багато малих міст стали моноспеціалізованими з незбалансованою структурою господарства. Погіршилося сировинне забезпечення переробних підприємств. Збільшився диспаритет цін на сировину і готову продукцію, значно розширилися межі заготівель сировини. Було втрачено виробничо-територіальні зв'язки з навколишніми сільськими районами. Діяльність агрохолдингів істотно посилила диференціацію переробних підприємств. Значно ефективнішими є нині ті підприємства, що входять до складу агрохолдингів. Конкурентоспроможність переробних підприємств малих міст істотно залежить від попиту на продукцію, її якості, кон'юнктури ринку. Посилюється тенденція зростання містоформуючої бази малих міст в районах зосередження сировинних ресурсів.

Висновки

Стан сільської місцевості України є наслідком трансформаційних процесів, що відбулися в економічній системі господарювання. Занепад села і зниження життєвого рівня сільських мешканців спричинені змінами в організаційно-правових формах господарювання, у структурі й спеціалізації аграрного сектора, а також під впливом кон'юнктури зовнішніх ринків і активізації експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції. Через істотні прорахунки в процесі становлення ринкових відносин було зруйновано значну частину матеріально-технічної і виробничої бази сільського господарства, що призвело до негативних наслідків у сільській місцевості. Великий спад виробництва, занепад соціальної сфери, безробіття зумовили загострення демографічної ситуації, посилення міграції.

Розвиток агрохолдингів, їх орієнтація на отримання максимальних прибутків призвели до корінних змін у спеціалізації сільського господарства, його спрямування на виробництво високоефективних, переважно зернових і технічних, культур, ґрунтовиснажливе землегосподарювання. Внаслідок цього істотно погіршилася екологічна ситуація у сільській місцевості, накопичені агрохолдингами ресурси використовуються для розширення власного виробництва, а не для потреб села, триває безробіття. Відсутність медичного обслуговування, скорочення навчальних та дитячих дошкільних закладів, незадовільне транспортне обслуговування спричинили звуження сфери життєдіяльності сільських мешканців, знецінення людського капіталу, зниження мотивації до праці на землі і, як наслідок, – депопуляцію, міграційний відтік населення, скорочення сільських поселень. Для переважної

¹⁴ В Україні стало вдвічі менше молокозаводів//Новини на УНН, 21.11.2013. [Електронний ресурс], Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1274789-minagropolitiki>

¹⁵ Сільське господарство України. 2014. Стат. збірник.- К.: Держслужба статистики України. – 2015.- С. 137.

більшості сільських мешканців основною сферою прикладання праці і засобом виживання є особисті селянські господарства.

Незважаючи на кризовий стан, сільська місцевість і сільське господарство залишаються нині опорою української економіки, одним із основних напрямів експортної діяльності, важливою сферою інвестиційної привабливості України. Вирішення проблем розвитку сільської місцевості, її виходу з депресивного стану потребує комплексного підходу, ефективної регіональної політики, спрямованої на розроблення системи заходів, включаючи всі рівні впливу:

- вдосконалення законодавчих і правових норм економічної системи господарювання з позицій розвитку сільської місцевості, враховуючи її економічну, соціальну, екологічну, розселенську складові;

- підвищення економічної ефективності АПК, вдосконалення структури і спеціалізації сільського господарства з метою посилення статусу України як світового виробника продовольства і забезпечення розвитку сільської місцевості;

- формування системи державної підтримки аграрної галузі, особливо розвитку фермерства;

- розроблення механізмів обмеження розвитку агрохолдингів, спрямування частини їх прибутків на розвиток сільської місцевості;

- істотне підвищення рівня зайнятості сільського населення шляхом диверсифікації сільської економіки, розвитку бізнесу, малого підприємництва, маркетингу та логістики;

- розвиток соціальної сфери, підвищення рівня життя сільського населення для запобігання його міграційного відтоку;

- формування сфери підтримки розвитку людського потенціалу на селі з метою раціонального використання місцевих трудових ресурсів, впровадження нових технологій, зменшення ручної праці;

- підвищення рівня екобезпеки земельних ресурсів і екологізації сільськогосподарського виробництва.

Подальші дослідження сільської місцевості мають бути невіддільними від соціально-економічних та геополітичних процесів, що відбуваються в Україні та світі. Серед найважливіших напрямів таких досліджень мають бути: обґрунтування стратегії розвитку АПК і сільської місцевості; дослідження з суспільно-географічних позицій можливостей формування ринку землі з урахуванням сучасної територіальної структури господарства і розселення населення, у тому числі сільського, змін у поселенській мережі; розроблення базових принципів розвитку аграрного бізнесу в Україні згідно з міжнародними стандартами ISO, особ-

ливо стосовно розвитку сільської інфраструктури, менеджменту й логістики; опрацювання суспільно-географічних засад зовнішньоекономічної діяльності у сфері АПК; вивчення життєдіяльності сільського населення в умовах ринку й урбанізації.

Означені напрями досліджень мають узгоджуватись із складними сучасними процесами в сільській місцевості, які відбуваються у зв'язку з децентралізацією – передаванням значних повноважень від державних органів влади на місця – органам місцевого самоврядування. Повноваження разом із фінансами передаються найближче до людей, де їх можна реалізувати найефективніше.

Здійснення цих процесів спирається на низку законів, законодавчих актів та наказів Мінрегіону України.

Ця реформа має завершитись у 2017 р. та передбачає об'єднання територіальних громад. Згідно визначених у законодавстві України критеріїв середня чисельність об'єднаної громади має бути близько 9 тис. осіб, середня кількість поселень в об'єднаній громаді – близько 16, середня площа громади – 400 кв. км. Завершення процесів децентралізації призведе не лише до чисельних змін громад, а й до істотної зміни їх основних функцій і надання послуг. Станом на початок 2016 р. в державі існує 458 міських громад, 783 селищних рад і 10729 сільських рад, а передбачається після об'єднання поселень близько 1500 громад.

Передавання фінансів громадам зумовлює значне розширення відповідальності громад та надання ними різних послуг (вирішення питань забудови території громади, утримання та організацію роботи будинків культури, клубів, бібліотек, стадіонів, спортивних майданчиків, житлово-комунальні послуги, організація пасажирських перевезень на території громади, утримання доріг комунальної власності, громадська безпека, дошкільна, шкільна і позашкільна освіта, швидка медична допомога, первинна охорона здоров'я, соціальна допомога, благоустрій території, місцевий економічний розвиток, розвиток місцевої інфраструктури, стратегічне та генеральне планування території тощо).

Наступним етапом реформи децентралізації буде об'єднання адміністративних районів. На сьогодні в Україні їх 490, а має бути близько 100.

Важко оцінити результати децентралізації для сільської місцевості України. Існують оптимістичні прогнози. Попереду важкий шлях самих процесів об'єднань, сприйняття населенням цих процесів і найголовніше – набуття вміння керувати громадою з розумінням відповідальності за майбутнє громади в умовах місцевого самоврядування, яке передбачає право мешканців громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

References [Література]

1. *Ukraine agro-industrial complex: state, trends and development prospects. Information-analytical reference* (iss. 4). Ed. V.P. Sabluk et al. (2000). Kyiv: IAE. [In Ukrainian].
[Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (вип. 4) / за ред. В.П. Саблука та ін. – К.: IAE. – 2000. – с. 73.]
2. *State program of the village social development to the year 2005*. Uriadovyi Kurier, 138, July 31, 2002 [In Ukrainian].
[Державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року // Урядовий кур'єр, № 138, 31 липня 2002 р.]
3. Kovtun V.V., Stepanenko A.V. (1990). *Cities of Ukraine (economic-geographical reference)*. Kyiv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
[Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины (экономико-географический справочник). – К.: Вища школа. – 1990. – 278 с.]
4. Kravchuk N.I. (2013). Current linen production trends in Ukraine and in the world. *Sci. works Coll. of the Taurid state agro-technological university* (Econ. Sciences), 1 (2), 160 - 167. [In Ukrainian].
[Кравчук Н.І. Сучасні тенденції льонівиробництва в Україні та світі. / Зб. наук праць Таврійського держ. агротехнологічного ун-ту (Економ. науки). – 2013. - № 1 (2). – С. 160 – 167.]
5. Lurchuk V., Dominska O. (2013). Development of the linen production in Ukraine. *The agrarian economy*. V. 6, 1-2, 80 - 83. [In Ukrainian].
[Лурчук В., Домінська О. Розвиток льонарства в Україні // Аграрна економіка. – 2013. – Т. 6, № 1-2. – С. 80 – 83.]
6. Nagirna V.P., Savchuk I.H. (2014). Potential threats to agriculture Ukraine from the standpoint of environmental safety. *Ukrainian economy*, 2 (627), 71 - 83. [In Ukrainian].
[Нагірна В.П., Савчук І.Г. Можливі загрози сільському господарству України з позицій екобезпеки // Економіка України. - 2014. - № 2 (627). – С. 71 – 83.]
7. Nagirna V.P. (2003). Rural regions of Ukraine against social transformation in background. *Countries and regions on the way to sustainable development*. Coll. of sci. works. Kyiv: Academperiodica, 151-154. [In Ukrainian].
[Нагірна В.П. Сільські регіони України на тлі суспільних трансформацій // Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию. Сб. науч. тр. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 151–154.]
8. Natsenko V. (2013). *Large-scale agricultural production in Ukraine: state and development trends: a monograph*. LAPLAMBTRT Academic publishing. [In Russian].
[Наценко В. Крупнотоварное агропроизводство в Украине: состояние и тенденции развития: монография. – LAPLAMBTRT Academic publishing. - 2013/ - 648 s.]
9. *Policies and development agriculture in Ukraine*. Ed. Stephan von Cramon-Taubadel, Sergei Zoria, Ludwig Striewe. (2001). Kyiv: Alfa-Print. [In Ukrainian].
[Політика і розвиток сільського господарства в Україні / За ред. Штефана фон Крамона-Таубаделя, Сергія Зорі, Людвіга Штріве. – К.: Альфа-Принт. – 2001. – 312 с.]
10. *Reformation of agriculture in Ukraine: a wide field*. Ed. Stephan von Cramon-Taubadel and Ludwig Striewe. (1999). Kyiv: Fenix. [In Ukrainian].
[Реформування сільського господарства в Україні: широке поле/ За ред. Штефана фон Крамона-Таубаделя та Людвіга Штріве. – К.: Фенікс. – 1999. – 191 с.]
11. Rogozhin O.G. (2004). *Demographic prospects of the Ukrainian village: historical background, regional analysis and modeling*. Kyiv; Institute of National Security. [In Ukrainian].
[Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. – К.: Інститут проблем національної безпеки. - 2004. – С. 6.]
12. Shepotko L.O., Prokopa I.V., Gudzynski S.O. et al. (2000). *Rural sector of Ukraine at the turn of the millennia*. In 2 volumes. Vol 1 *Potential of the rural sector*. Kyiv: Institute of Economics of NAS of the Ukraine. [In Ukrainian].
[Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У 2 томах. Т. I. Потенціал сільського сектора / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін. – К.: Ін-т економіки НАН України. – 2000. – 396 с.]
13. Borodina O.M., Prokopa I.V., Yurchishyn V.V. et al. Ed. Acad. of the Ukraine NAS O.M. Borodina. (2012). *Socioeconomic agriculture and village development: modern dimension*. Ukraine NAS. - The Institute of Economics and forecasting. Kyiv. [In Ukrainian].
[Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін./ За ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної. НАН України. Ін-т економіки та прогнозування. – К., 2012. – С.51.]
14. *Cost management of the milk processing plants*. Kyiv: NSC Institute of Agricultural Economics. (2014). [In Ukrainian].
[Управління вартістю молокопереробних підприємств. – К.: ННЦ «Ін-т аграрної економіки. – 2014. – 259 с.]